

Mateo Žagar

Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
mateo.zagar@zg.t-com.hr

Kristian Paskojević

Filozofski fakultet, Doktorski studij medievistike
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
k_paskojevic@yahoo.com

ĆIRILIČKE ISPRAVE DUBROVAČKE KANCELARIJE XV. STOLJEĆA IZMEĐU MINUSKULE I KURZIVA

U radu se raspravlja o problemima razvoja minuskulnog ćiriličkog pisma u svjetlu stanja u jednoj ispravi koju je prepisao Nikša Zvijezdić, poznati pisar dubrovačke kancelarije, sredinom XV. stoljeća. Propituju se mogućnosti primjene metodologije ovjerene u latinskoj i glagoljskoj paleografiji, posebice s ozbirom na stanje na svim grafetičkim razinama, osobito na planu koordinacije linijskoga sustava.

Novija istraživanja u slavenskoj paleografiji, prije svega glagoljskoj, tumače različitost funkcionalnih inačica pojedinoga pisma (liturgijsku, knjišku, poslovnu...) kao fiksiran, standardiziran stadij u razvoju pisanja od kantskih svećanih oblika slova (koja se obično nazivaju uncijalom u latini, ili ustavom u ćirilici) — uspravna položaja, neovisnih oblika o prethodnom i sljedećem slovu, međusobno nepovezana, do brzopisa kao krajnjeg oblika potrage za optimalnom mjerom čitljivosti i željenom brzinom pisanja, u kojoj se kao glavni pokretač promjena iskazuje slovna koordinacija.¹ Taj proces, koji se u povijesti europskoga, ponajviše latiničkoga pisanja obično zove minuskulizacija, ponajprije obilježava dinamika promjene slovnih oblika u uvjetima bržeg pisanja perom po mekoj podlozi, u zadanom smjeru slijeva nadesno, kroz koju se mijenjaju odnosi slovnih dijelo-

¹ Upravo je primjena ovih kriterija dovela Th. Eckhardt do zaključka kako je glagoljičko pismo najstarijih sačuvanih tekstova iz XI. st. u osnovi majuskulno (dakle uncijalno ili ustavno), što je i za razvijanje hipoteze o autorskom podrijetlu glagoljice imalo veliku važnost (1955).

va i sveukupne proporcije, i to tako što umjesto jedne ili dvije zone redačkog postava za majuskulne (dvolinijske) tekstove uspostavljaju četiri (ili pak tri, ovisno o tomu dijeli li se središnje polje još na dva dijela, odnosno računa li se da i njegovom sredinom prolazi još jedna, uglavnom zamišljena, linija) zone poravnavanja unutar za minuskulna pisma uobičajenoga četverolinijskoga postava retka.

uncijala (ustav), dvolinijski ustroj

minuskula, četverolinijski ustroj

Glavnim linijama 1 i 2 označili smo glavne linije između kojih se smješta tijelo slova. Linije 3 i 4 vanjske su i karakteristične za minuskulu. Središnja je linija, koja artikulira tijelo slova na dva dijela obilježena brojkom 5, a karakteristična je i za retke uncijalnih i za retke minuskulnih slova, dok se u kurzivu — gdje slovna dijela postaju plića i jednostupanjski organizirana — gubi.

Do promjena slovnih oblika (razmjera slovnih dijelova, simetrije, orijentacije) uvijek dolazi u procesu pisanja, a najveći je njihov pokretač potreba za ekonomiziranjem, potraga za optimalnim omjerom uloženog truda i vremena pisara te truda i vremena koji su potrebni čitatelju da primjerenoreno pročita tekst. Da bi se slova mogla jednostavnije, time i brže, ispisivati, da bi se mogla “pretakati” jedna iz drugih (da se, naprimjer, sljedeće slovo može nastaviti pisati gdje se prethodno završilo), važno je da imaju sličnu artikulaciju slovnih oblika po veličini, odnosno da je takva artikulacija u nizu, po redačkim linijama i “zonama”, usporediva i usklađena. Od

² Povučene linije sugeriraju stupanj složenosti poravnavanja kroz proces minuskulizacije artikuliranim slovnim dijelovima. Odabir ovdje primijenjenih fontova slučajna je jer služi tek kao ilustracija različitih tipova istoga pisma. Kod latinice i ćirilice riječ je o podjeli po funkcionalnom kriteriju (uncijala/ustav za svečane tekstove, minuskula za niže registre, npr. poslovno pisanje), dok je minuskulizirana glagoljica oblikovana na hrvatskom sjeverozapadu u XIII. st. i nije više stajala ni u kakvoj funkcionalnoj opoziciji prema starijoj, tzv. obloj glagoljici. U hrvatskoj glagoljskoj tradiciji daljnji razvoj minuskulizacije prema tzv. »poluustavu« i kurzivu (brzopisu) dovest će do trojne funkcionalne podjele koja je vrlo poželjna u svakoj pismovnoj zajednici. U takvoj podjeli minuskulizirana glagoljica zauzima najviši registar, pa odatle u osnovi paradoksalan naziv za bitno minuskuliziranu glagoljicu — ustavna ili uncijalna.

toga da olakšava proces pisanja još je važnija činjenica da je takvo artikuliranje, koje uspostavlja pravi omjer istog (ili sličnog) i različitog, važno za vizualnu recepciju teksta odnosno za čitanje. Da bi mozak, uz posredovanje očiju, primjereno razlučivao niz grafema (kao najmanjih jezičnih jedinica izraženih pismom) i prepoznavao jezičnu poruku, osnovne pismovne jedinice — slova (a često i nekoliko njih formira samo jedan grafem) — u određenom alfabetu moraju biti dakle sastavljene od optimalne mjere ujednačenog i drugačijeg, smještene unutar predviđenog općeg okvira u koji se, u idealnom stanju, može upisati svako slovo. Tisućljetna tradicija latiničkog pisanja, naslonjena na još stariju povijest grčkoga pisanja, razvila je tu praksu gotovo do savršenstva (koje, doduše, i određujemo iz latinocentričnog ugla). Poznati su čak pokusi koji pokazuju da je ovo fonografsko (alfabetsko) pismo, zahvaljujući razlučivosti svojih jedinica, lako čitljivo čak i ako u sredini riječi slova zamijene položaje, pa čak i ako se ispuste slova za samoglasnike. Istom, kraj riječi (što vrijedi osobito za flektivne jezike), kao i početno slovo, mora biti korektno ispisan. Osnovna slovna shema (modul) majuskulne latinice, kao i grčkog pisma iz kojeg je i izvedena, bila je pravokutnik podijeljen po sredini vodoravnim linijom na dva jednaka dijela. Kolika je bila njezina snaga, govori u prilog i činjenica da se tom istom pravokutniku (kojeg danas u grafolingvističkoj literaturi nazivamo modulom) prilagodilo u srednjem vijeku i pisanje arapskih brojaka, nakon što je od početka XIII. st. s djelom *Liber Abaci* poznatog matematičara Leonarda Fibonaccia nastupilo postupno afirmiranje arapskih brojka u europski kulturni krug, koje je kulminiralo izumom tiska (s time da su arapske brojke u Europi bile poznate već u X. stoljeću).

Osnovni čimbenik ujednačenosti i povezanosti slova latiničkih slova kapitalne / uncijalne formacije bile su dvije osnovne linije (izvorno linije retka) — gornja i donja (pa se zato linijski ustroj kapitale, kasnije i majuskuale, naziva dvolinijskim), s time da su se slova međusobno koordinirala i uz pomoć središnje linije koja je sva u vertikali dvostupnjevita slova (B, E, F, G, H, K, P, R, S, X, Y) u tom jedinom polju dijelila na dva dijela — uglavnom jednake veličine — također gornji i donji. Upravo je takva dvostruka artikulacija, uz dvije povučene linije, bila neophodan pokazatelj "istosti", koji je i omogućavao da se dalje razvija njihovo razlikovanje — ponajviše razmještajem i dodatnim reduciranjem, kao i drugačijim usmjerenjem, kraćih linija. Međutim, dobro znamo iz čitateljskog iskustva i danas da se tekst pisan majuskulnim slovima (npr. kapitalom), zbog nedovoljne razlučivosti različitoga od istoga bitno sporije čita od bilo koje minuskulne inačice latiničkog pisma. Uostalom, zato i jest — kroz preplet pisarova ekonomiziranja i potrage za optimalno vizualno razlučivim slovnim oblicima

— došlo do minuskulizacije slova: uspostava triju (ili četiriju) zona, odnosno četiriju linija (ili pet računamo li i središnju, neucrtanu, liniju u glavnom polju), nastala je kao rezultat potrebe za bogatijom artikulacijom slova po dijelovima u visini retka (na korist i brzini pisanja i brzini čitanja). Te su zone u svim inačicama minuskulne latinice hijerarhijski organizirane: glavna je i najveća središnja (koja se opet dijeli u dva registra; oba su iste veličine, ali gornji je naglašeniji, ispunjeniji razlikovnošću, od donjege); gornja je zona (između glavne gornje i krajnje gornje linije) istaknutija od donje, upravo po većoj zastupljenosti slabih slovnih dijelova (*b, d, f, h, k, l, t : g, j, p, y*). S obzirom na uobičajeno pisanje odozgo nadolje, takva istaknutost gornjih dijelova ne smije čuditi. Promjena linijskog ustroja dovela je i do bitne promjene slovne arhitekture: neka su se zatvorena slova na polja reducirala (npr. *B>b, R>r*), neka samo smanjila (*D>d*), u nekim su se slovima naglasili slabi dijelovi (*G>g, H>h*), promijenio se položaj linija (*N>n, R>r*), neke su se linije reducirale (*L>l*) itd. Tek je nekoliko slova ostalo u osnovnom nacrtku neizmijenjeno (*c, i, o, u, z, x*). U kurzivnom tipu latiničkog pisanja, upravo kao i u glagoljici, dalje se razvio minuskulizacijom započet proces koordinacije; funkcionalna posebnost tekstova za koje je bio priličan ovaj tip pisma (rijetko očekivano čitanje) otpustila je kočnice koordiniranja, pa su i oblikovane mnoge regionalne i lokalne posebnosti, u kojima je veliku ulogu odigrala različitost rukopisa pojedinih pisara/ autora. Razvijeni latinski kurziv mogao je podrazumijevati i daljnje bitne promjene u slovnoj arhitekturi: u središnjoj zoni slova dvostruka artikulacija po vertikali postaje sve manje zastupljena (npr. kurzivno *ſ* umjesto minuskulnoga *a, e* umjesto *e, ſ* umjesto *s*). Kao krajnji oblik koordinacije u kurzivu iskazuje se spajanje slova, što je obično pratilo i njihovo ukošavanje — kao izraz prilagođivanja pisarove ruke i pera mekoj podlozi (pergamentu, papiru). U glagoljičkom kurzivu (kao funkcionalnom tipu hrvatske glagoljice, oblikovanom u XIV. stoljeću) potvrđene su, no s nekim posebnostima, sve spomenute osobine. Vrlo slični procesi u nastanku i razvoju latiničkoga i glagoljskoga kurziva tumače se znatnim utjecajem superiorne latinice na glagoljicu na hrvatskome zapadu, iako zacijelo ne treba smetnuti s uma ni univerzalnost pismovnog razvoja (Žagar 2008).

Iako je tema ovoga rada propitivanje razvoja ćiriliske minuskule u srednjovjekovnim tekstovima pisanima u dubrovačkoj kancelariji, započeli smo ga tumačenjem osnovnih minuskulizacijskih kategorija, koje su pak najzastupljenije upravo u latiničkoj paleografiji, a dobro potvrđene i u glagoljičkom korpusu, ponajprije hrvatske dionice. Nema nikakve sumnje u to da je koordiniranje slova zahvatilo i razvoj ćirilice, a zapravo još ustavno grčko pismo na temelju kojega je ćirilica i oblikovana u IX. stolje-

ću, no osnovno je pitanje — u kojoj mjeri. Usporedimo li i srednjovjekovni grčki ustav s klasičnim grčkim pismom, lako ćemo ustanoviti da su slabi slovni dijelovi mnogih klasičnih slova (npr. Δ, Ζ, Φ, Χ, ΟΥ...), oblikovani ili naglašeni, u srednjem vijeku izišli iz osnovne zone retka. Dok je u grčkom pisanju u IX. stoljeću već bila uspostavljena vrlo jasna razlika između uncijalnog i minuskulgog pisma, takva radikalna razdioba prvih stoljeća razvoja nije nastavila pratiti ćirilicu. Među kanonskim staroslavenkim tekstovima sačuvani su dakle oni kojima je prema funkciji i priličila samo uncijalna inačica slova, no i među njima vidljivo je koji su konzervativnijeg linijskog rasporeda a koji inovativnijeg.³ Kako se sljedećih stoljeća, od XII. nadalje, u kontekstu južnoslavenske ćirilice funkcionalni sastav pismovne produkcije usložnjavao, tako su i stvorene pretpostavke za oblikovanje drugog pismovnog registra (tipa) u kojemu će se fiksirati promjene do kojih je došlo u uvjetima bržeg i opuštenijeg pisanja, za one tekstove koji nisu pripadali najsvečanijoj funkciji.

Dosadašnja relativno iscrpna istraživanja varijeteta južnoslavenske ćirilice pokazala su kako je vrlo prepoznatljiva zapadna ćirilica (manje po slovničkim oblicima, a puno više po cjelovitom vizualnom /grafetičkom/ tekstnom postavu) oblikovana upravo u uvjetima snažnog utjecaja drugih dviju kontaktnih pismenosti — latiničke i glagoljičke (uza sve razlike u tipu i intenzitetu tih utjecaja), i u znatnoj izoliranosti od promjena koje su zahvaćale ćirilичku pismenost razvijanu u okvirima susjednih pravoslavnih kultura.⁴ Premda se zapadna ćirilica često identificira s bosanskim ćirilичkim brzopisom (bosančicom/bosanicom) oblikovanim u bosanskim skriptorijima XVI. st., te ubrzo proširenim u susjedne — južne, zapadne i sjeverne hrvatske krajeve, te ondje razvijanim u regionalnim i lokalnim inačicama, vrlo je važno istaknuti kako je to samo jedan funkcionalni vid zapadne ćirilice koja je svoju posebnost stjecala još barem od XII. st. Pismo fokusiranih isprava dubrovačke kancelarije (od XII. do XVI. st.) nije u tom smislu bosaničko, ali bez ikakve sumnje jest zapadnoćirilичko, i to minuskulgoga tipa. Ono dakle nije brzopisno (kurzivno), iako su neke kurzivne tenden-

---

³ Primjeri klasičnijeg dvolinijskog postava *Suprasalski je zbornik i Ostromirovo evanđelje*, dok se znatnije probijanje linija i ukošenost slova puno bolje ogleda u *Savinoj knjizi*. (Lomagistro 2008:117).

⁴ Činjenica da najveći dio tekstova pisanih takvom ćirilicom pripada hrvatskom kulturnopovijesnom korpusu (u retroaktivnoj prizmi) može opravdati i uporabu termina hrvatska ćirilica. Variranje uporabe termina ovisi o potrebi za naglašavanjem geografske ili nacionalne dimenzije. Kad je riječ o ranijim povijesnim razdobljima i o korpusu koji se u znatnoj mjeri dijeli sa susjednim kulturama (kroz nekoliko aspekata) često prikladnije može biti geografsko određenje, i to s obzirom na cjelokupni južnoslavenski kontekst.

cije vrlo očigledne i iako se stječe dojam da je jezgra promjena koja će dovesti do kasnijega kurziva (bosančice) postavljena upravo u dubrovačkim zapisima. Zadatak nam je, nadalje, u ovom radu kroz analizu nekoliko dubrovačkih isprava pokazati u kojoj mjeri dubrovačka ćirilica XV. st. odražava minuskulizacijske procese koji bi bili potvrđeni u kontaktnoj latini, i koliko se u tim procesima daju razaznati iskoraci prema kurzivu. To bi raspravljanje trebalo biti i prilog propitivanju mogućih utjecaja dubrovačke pisarske prakse na onu u dubljoj zapadnoj (bosanskoj) unutrašnjosti sljedećih stoljeća. Dubrovačka ćiriliska pismenost time ne bi bila jednostavan odbljesak prakse iz unutrašnjosti (zapadne ili istočne), nego upravo mjesto gdje su se barem od XIII. st. generirale promjene (umnogome pod utjecajem latiničke minuskule ponajviše gotičkoga tipa kancelarijske vrste) koje će se širiti duboko u zaleđe. Kao što je, uostalom, već dobro poznato, Dubrovnik je tada već stoljećima bio grad (i) znatne bizantske povijesti i afirmirane slavenske kulture.⁵ To, međutim, nipošto ne znači da prijetaja i utjecaja nekih pismovnih posebnosti iz isprava napisanih u unutrašnjosti (neposrednoj okolini, Humu, Bosni i Raškoj u prvom redu) nije bilo niti znači da su oni bili zanemarivi.

Pismo dubrovačkih isprava obično se, od objave radova Gregora Čremošnika, naziva (*srpskom*) *diplomatskom minuskulom* (1963). On je još tada, naime, istaknuo da je podjela iz dotadašnjih ćiriliskih paleografija (koje su polazile od razvrstavanja srednjovjekovnog grčkog pisanja) na *ustav*, *poluustav* i »*skoropis*« (brzopis) zastarjela.⁶ Uz oslonac na terminologiju i metode latinske paleografije, predložio je izoliranje još jednog pismovnog

---

⁵ Iako je zasigurno točno da je državna slavenska kancelarija počela djelovati u Dubrovniku od XIII. st. (*Listina Kulina bana* bila je 1189. u latinskom predlošku poslana u Bosnu na prijevod i ćiriliski prijepis, te uskoro prepisivana u kopije u samom Dubrovniku), nipošto se ne smije previdjeti da je pismenost Slavena dubrovačkog prostora (uključujući crkvenu), kao što potvrđuju i pronađeni ondje pronađeni glagoljski natpisi (*Konavoski* i *Župski glagoljski natpis*, iz XI. odnosno XII. st.), bila slavenska — kako glagoljička, tako i ćiriliska. Ustanovljavanje državne kancelarije nije dakle početak dubrovačke ćiriliske tradicije. U XIII. st. službeni notari putuju u kancelarije "unutar njih zemalja" u prvom redu kako bi se definirali pravni tekstovi i usvojile karakteristične pravne formule (s obzirom na nepostojanje kontinuiteta istovrsnih tekstova u Dubrovniku). Pritom je sasvim očekivano da se šire i neki pismovni utjecaji. Vrlo brzo očekuje se i osamostaljenje pisara: isprave se sastavljaju u Dubrovniku, a u unutrašnjost nose se gotove isprave, samo na potpis i ovjeru. Pored takvih isprava, sročeni u ime stranih vladara, postoji i niz isprava pisanih u ime samog Dubrovnika, što također govori u prilog razgranate ćiriliske produkcije (Čremošnik 1952).

⁶ Još je i V. N. Ščepkin početkom XX. st. ustvrdio kako svi kriteriji prema kojima se želi napraviti klasificiranje južnoslavenskog ćiriliskog pisanja »pate od neodređenosti« (Mošin 1948:319). O povijesti uvažavanja složenosti ove problematike usp. i Mošin 1965:150–164.

tipa, ovaj put nazvanog minuskulom. Ona bi se bila oblikovala na srpsko-me dvoru potkraj XII. st. Sukladno tradicionalnoj "slovocentričnoj" paleografskoj koncepciji, Ćremošnik je stao predočivati isključivo razvoj tipičnosti nekih slovnih oblika, od slova *a* (đ, produženje stabla ispod središnje zone retka, a katkad i blago iznad gornje) pa do *v*, *g*, *d*, *z*, *k*, *t*. Iako je i u ustavu bilo još slova koja su izlazila iz tog prostora omeđenog dvjema glavnim linijama (*jat*, *šta*, *ligaturno u*, *c*), uz ona »naslijeđena« iz grčkog ustava koja su također u srednjovjekovnim tekstovima redovito izlazila iz omeđenog retka, tek je sa spomenutim razvojem slovnih deformacija (kao i u slovima *b* i *m* , osebujnima uopće za zapadnu ćirilicu) stvorena pretpostavka za imenovanje posebnog slovnog tipa. Slovo *v* u obliku četverokuta (s naznakom ulomljenosti u desnoj vertikali , ili bez nje) također je — kako na istome mjestu piše Ćremošnik — zabilježeno vrlo rano, u nekim srpskim ispravama iz XIII. st. Budući da su tendencije takva razvoja zabilježene i na zapadu, u Bosni, Humu, posve se vjerojatnom doima pretpostavka da je utjecaj i u ovom primjer išao sa zapada prema istoku.⁷ U tom istom razdoblju zasvjedočeni su i minuskulizirani *k* () i *t* (). U prvom slučaju pojednostavljenje se svelo na izjednačavanje obje linije (koje su se i zaoblile), a u drugome se repići horizontale spuštaju do donje redačke linije. Potkraj XIII. st. u spisima srpske kraljevske kancelarije (npr. u listinama kralja Dragutina i kralja Milutina) opažaju se nove promjene u slovnim oblicima, potaknute istim minuskulizacijskim motorom, i to kod slova *d* (, *z* (, *g* ().⁸ Kao uzorak posve dovršene minuskule, koja će se u detaljima usavršavati kroz sljedeća dva stoljeća, Ćremošnik spomi-

⁷ Kao prapostojbinu novih, minuskulnih oblika, V. Mošin je isprva imenovao upravo Dubrovnik, no nakon Ćremošnikovih upozorenja da se neke minuskulne osobine (npr. *a*) nalaze i u jednoj hilendarskoj povelji iz 1186. godine (1963:129), odlučio se postaviti je nešto istočnije, gdje su komunikacije sa srpskom kulturom pretpostavljivo bile još naglašenije, na prostor stare Duklje u XI. ili XII. stoljeće, s time da je konačno oblikovanje opet postavio u Dubrovnik (Mošin 1965:159, 162). Valja napomenuti da iz te priče o podrijetlu najstarijih tzv. minuskulnih inovacija ne treba isključiti ni Hum, a ni Dubrovnik (Nakaš 2010:20). Da uvođenje tih inovacija nije nužno moralo biti u srpskim dvorskim kancelarijama, govori u prilog tamošnja nedosljednost uporabe (pa tako i u kancelariji kralja Milutina), ali i bitna različitost prema srpskom crkvenom odnosno manastirskom pismu koje je bilo vrlo konzervativno (ustavno ili poluustavno). Također, povelik broj primjera izostavljanja novih oblika u ispravama XIII. st. ne govori u prilog pravilnosti autohtonog razvoja tih oblikovnih inačica na konkretnom prostoru, nego više u prilog preuzimanju oblika za čije udomaćivanje treba više vremena.

⁸ Ako i raspravljamo o srpskoj kraljevskoj kancelariji kao mjestu karakterističnog inoviranja, tada je znatno vjerojatnije da je ovaj drugi niz posebnosti (koji i nije najtransparentniji odraz traganja za koordinacijom koja obilježuje minuskulne procese) mogao biti prvo ondje razvijen.

nje ugovor kralja Milutina s Dubrovčanima na Vrhlabu 1302. godine⁹ Čini se da je ponovni dubrovački okvir (nisu li u oblikovanju pisma mogli opet sudjelovati dubrovački pisari?) još jedna uputa na presudnu važnost upravo dubrovačke ćirilice u razvoju ove minuskule. Činjenica da su slabi dijelovi slova na ovoj listini neuobičajeno veliki (što se može tumačiti i naznakom kurzivnih procesa), podsjeća na pisarsku praksu kod latiničke diplomatske minuskule.¹⁰ Budući da se slične osobine u XIII. st. zamjećuju i u listinama bosanskih vladara, ponovno se potvrđuje vjerojatnost kako su promjene generirane iz središta pismenosti u kojemu se obilato njegovalo i latiničko pisanstvo (s time da je vrlo vjerojatno da je upravo ono bilo dominantno), a to je u prvom redu bio Dubrovnik.¹¹

Sve u svemu, Gregor Čremošnik kao osobine diplomatske minuskule navodi tek nekoliko osobina: specijaliziranu funkciju (njome se pišu diplomatske isprave), činjenicu da je nekoliko slova bitno promijenilo (pojednostavilo) svoj osnovni oblik, veličinu slabih slovnih dijelova (u gornjoj i donjoj zoni) koja je puno naglašenija nego u ustavu i poluustavu (pa se može govoriti o četverolinijskom ustroju). Ne doznajemo, nažalost, mnogo o drugim pismovnim karakteristikama, koje bismo danas nazvali grafetičkim (ligaturama, kraćenjima riječi, interpunkciji, velikim slovima, razdvajanju riječi i dr.), a u kojima se zasigurno krije mnogo posebnosti, za koje tek pretpostavljamo da su također odraz onodobne učestale minuskulne latiničke prakse (uglavnom kancelarijske gotice). U svjetlu suvremene latiničke paleografije koja razvoj pisma i pisanja promatra kao linearni proces promjene položaja i arhitekture slova u linijskom ustroju (a sve u nastojanju da se postigne optimalna brzina pisanja, koso zarezanim perom, uz trajnu skrb za efikasno i primjereno brzo tiho čitanje) posve je očigledno da su navedena slova zahvatile iste strukturne promjene: probijanje slabih di-

---

⁹ Usp. snimak dijela listine u Čremošnik 1963.

¹⁰ Razmatrajući odakle bliskost latinične minuskule i ćirilice Milutinova dvora, Čremošnik poriče izravan utjecaj smatrajući da bi on bio daleko vidljiviji u preuzimanju gotovih oblika. Pritom zanemaruje da se utjecaj ne svodi na pojedinačna rješenja, nego na strukturno pokretanje istoga »motora« promjena (naglašavanje vanjskih zona retka, oblosti, dokidanje dvostruke artikulacije glavne zone retka — između dvije linije i sl). Takav se utjecaj najprirodnije mogao razvijati u tekstovima bigrafičnih pisara, kakvi su ponajprije bili dubrovački.

¹¹ U potrazi za mjestom razvoja ćirilичke diplomatske minuskule pomaže nam i promatranje prijepisa *Listine Kulina bana*, koje su zasigurno prepisivali dubrovački pisari još krajem XII. st. ili početkom XIII. U tamošnjoj izvedbi slova, linijskom ustroju, slovnom inventaru, očigledne su osobine iz kojih će se dalje razviti prepoznatljiva minuskula. Također, brojne osobine koje se pridružuju diplomatskoj minuskuli, očigledne su (i uz neke druge posebnosti) u *Povaljskoj listini*, napisanoj još zapadnije — na Braču 1250. godine (Mošin 1948:315–316, 321).

jelova slova izvan dviju glavnih linija i njihovo uvećanje (kao što smo vidjeli kod slova *a, g, d, z*), pojednostavljivanje nacrtka središnjeg tijela slova — kako bi se što lakše mogla uklopiti u novi, jednostavniji modul (□).¹² Takva ćirilička minuskulizacija, premda puno blaže razvijena, dobro je usporediva s procesom koordinacije koji je — također pod utjecajem latiničkoga pisanja — zahvatio hrvatsku glagoljicu koja je svoj konačni minuskulni oblik postigla u XIII. stoljeću.¹³ Za razliku i od minuskulne latinice i od minuskulne glagoljice, ćirilička diplomatska minuskula u potrazi za novom koordinacijom bitno je izmijenila oblik tek desetak slova;¹⁴ proporcije vanjskih dijelova i unutarnjeg (središnjeg, između dviju glavnih linija) nisu ujednačene, iako su visine vanjskih “slabih” dijelova nerijetko bitno veće nego visina središnjega dijela; te veličine nisu uvijek uvijek iste, tako da zbog izostanka neporavnosti nije posve jednostavno govoriti o četverolinijskom ustroju kakav se poima u latiničkoj paleografiji; slova su obično upisana razmjerno daleko jedna od drugih (što već samo po sebi koordinaciju, kako se tumači u latiničkoj paleografiji, čini upitnom ili “labavijom”), a to dakako znači da izostaje i svaka naznaka povezivanja.

I pri kraju prvog dijela ovog članka valja istaknuti kako više nema razloga otporu prema primjeni istih kriterija za procjenu razvoja pisanja u ćirilici kao i u latinici, no kako tipološka podjela pisma nipošto ne može biti ista (Mošin 1948:319–320). Tragajući za primjerenom tipologizacijom sveukupne raznolikosti pismovnog korpusa u nekoj kulturi, prije svega treba posegnuti za funkcionalnim kriterijima (kakav tip pisma za koji funkcionalni tip tekstova), a onda i za geografskima (regionalnima, lokalnima, pojedinih skriptorija). Raznolikost inačica u latinskoj kulturi uopće ne mora odgovarati složenosti u nekoj od ćiriličkih pismovnih zajednica (kako ih god omeđili). Razvoj pisanja uvijek je motiviran potrebom da se postigne veća brzina i postignu optimalni oblici slova, čiji se duktus mijenja od zahtjevnoga prema opuštenijem. U svim pismima europske tradicije, koja se izvode iz grčkog pisanja, veća brzina pisanja (za tekstove nižeg

¹² Naglašavanje slabih dijelova u vanjskim zonama retka, izvan glavnih linija, dovelo je do pojednostavljivanja u središnjoj zoni, koja prije svega obilježava redukcija dvostupnjevite organizacije modula, i to u vertikali, u jednostupnjeviti. Za usp. s drugim modulima glagoljice i latinice usp. Žagar 2013.

¹³ Posve podudarna usporedba ipak nije moguća zbog funkcionalnih razlika: glagoljica je minuskulizacijom oblikovana u tip pisma namijenjen najsvečanijem, liturgijskom registru. Iz nje, zbog funkcije — a ne oblika — nazvane ustavnom, razvit će se u XIV. st. književni “poluustav” i poslovni “kurziv”.

¹⁴ Opravdano je stoga reći da se u diplomatskoj minuskuli svi potencijali u tom smislu i nisu razvili. U usporedbi s minuskulnom latinicom, naprimjer, izostalo je naglašavanje oblikih formi koje je moglo pridonijeti daljnjoj promjeni slovnih nacrtaka.

stupnja zahtjevnosti) podrazumijeva pojednostavljivanje nacrtka slova. To pak pojednostavljivanje nikad se ne provodi nasumično i stihijski za pojedino slovo, već se iz njega ogledava tendencija koja je obvladala cijelim procesom pisanja (što je posve u skladu sa suvremenom paleografijom kojoj je važna prije svega nedovršenost pisanja, a ne određenost pisma). Kao što smo nastojali dokumentirati, nema nikakve sumnje u to da je koordiniranje slova, kao osnovni pokretač u latinskoj paleografiji afirmirane minuskulizacije (promjene dvolinijskog ustroja u četverolinijski), univerzalna kategorija europskih pisama grčke tradicije. Da bismo provjerili razlikovanje kategorije i tipoloških određenja, vrijedi usmjeriti pozornost na probleme s definiranjem kurziva u okvirima zapadne ćirilice. Vodimo li se isključivo kriterijima latiničke paleografije (u okvirima uobičajene podjele: majuskula, minuskula, kurziv), prema kojima se kurziv razvio iz minuskule daljnjim provođenjem koordinacije — sljedećim koracima u pojednostavljivanju oblika i slovnog modula, naglašavanjem i izvijanjem »slabih« dijelova (koji mogu biti i višestruko veći nego glavna zona retka, između dviju glavnih linija), spajanjem slova, ukošivanjem, bogatom uporabom kratica, variranjem oblika nekih slova ovisno o njenoj poziciji u retku, tolerancijom prema različitosti osobnih rukopisa (...) — zasigurno nije dan tekst iz dubrovačke slavenske kancelarije nećemo nazvati kurzivnim. Osnovni pak pokazatelj koji nedostaje, ujedno i najprepoznatljiviji, jest dosljedno spajanje slova. S druge strane, ostale osobine dobro su zastupljene (pa i pojednostavljivanje slovnog modula u jedan stupanj po vertikali), kao i funkcionalna specijalizacija (nisu namijenjeni učestalom ni glasnom čitanju). Sve do neke nove ćirilичke paleografije ostat će otvoreno pitanje jesu li prisutne kurzivne osobine dovoljne da bi se dotična pismovna inačica i nazvala kurzivom (eventualno brzopisom), ili joj je primjereniji kakav posebni termin, možda i — brzopis.¹⁵ Dotad vrijedi pozornost usmjeriti k razvoju kategorije, jer se usporedbenim metodama (ponajprije prema kontaktnom latinskom pismu) može puno jasnije osvijetliti dinamika posljednjih zasvjedočenih razvojnih stadija ćirilice (najnižega, kancelarijskog registra). Rezultati ovog istraživanja bili bi, naposljetku, važan oslonac za

---

¹⁵ V. Mošin je u okviru svoje jednostavne podjele utemeljene na tradicionalnoj terminologiji ćirilичke paleografije predlagao da se za dotične tekstove odustane od Čremošnikova termina minuskule, i da se prihvati — brzopis. Tim bi se nazivom dakle imenovalo kancelarijsko pismo koje je bitno slobodnije od poluustava (knjiškog pisma), dok bi ustav bio primjeren najsvečanijim, liturgijskim tekstovima (1965:178). Takva jednostavna podjela u sebi ima dosta mana, no dala bi se dalje razvijati, sukladno sličnostima i razlikama s obzirom na druge regionalne inačice i druga razdoblja (npr. s obzirom na bosanski brzopis).

propitivanja veza između bosanskoga brzopisa (bosančice) i ovog razvojnog stadija dubrovačkog kancelarijskog pisma.

* * *

Kako bismo prema navedenim načelima propitali procese koordiniranja u dubrovačkim ćirilичkim ispravama XV. st, u jeku tamošnje još uvijek bogate i razgranate uporabe ćirilice u poslovnoj funkciji, kada je povijest diplomatske minuskule već bila dovoljno duga da se u izgledu slova u recima može prepoznati nastavak u XII. st. započetih tendencija, i kada se već nataložilo mnogo iskustva u dodirivanju bogate latiničke prakse dubrovačke kancelarije s ćirilичkom, usmjerili smo svoju pozornost na nekoliko dubrovačkih isprava iz XV. st. u kojima je prisutnost kurzivnih osobina (prema navedenim mjerilima) najočiglednija. Zanimala nas je njihova prava *mjera kurzivnosti*, odnos prema uobičajenim, nasljedovanim minuskulnim osobinama, stupanj inovativnosti, pa smo pokušali procijeniti ne čine li ondje zasvjedočeni kurzivni običaji zapravo iskorak prema nekoj sljedećoj (kurzivnoj) razvojnoj etapi dubrovačke ćirilice.

Pismo isprava Nikše Zvijezdića, koji je bio dubrovački kancelarijski pisar, od 1431. do 1455, Čremošnik je imenovao »brzom minuskulom«, čime je i sam istaknuo njegovu različitost odnosno naglašenu opuštenost (1963:130). Za ovu smo priliku odabrali jednu ispravu od 25. siječnja 1441, kojom se potvrđuje što su Dubrovčani primili na ostavu od srpskoga despota Đurđa Brankovića koji je vladao od 1427. do 1456. g. (broj isprave prema Stojanoviću [1932] je 637, a signatura u Dubrovačkom arhivu jest *Div. Not. v 25, t 13-14*). Ovaj dokument nalazi se dakle u zbirci dokumenata *Diversa Notariae*, a zauzima ukupno četiri stranice, od kojih četvrta nije ni do pola popunjena. Vrlo je važno napomenuti da je Zvijezdić, kako je dobro poznato, usporedo pisao uzornom kurzivnom latinicom. Tako i prije početka samog teksta, na prvoj stranici, stoji latinički minuskulni zapis na talijanskome koji ukratko govori o sadržaju samog dokumenta. U dokumentu se izrijekom navode točne brojke pohranjenog novca i to mletačkih, mađarskih i turskih zlatnih dukata, te precizno zapisane količine pohranjenog zlata i srebra, i ostalog inventara kao što su srebrne ploče, čaše, svijećnjaci i sl. Sam tekst dokumenta je napisan u dosta jednostavnoj, službenoj, i može se slobodno reći pomalo suhoparnoj formi, što s obzirom na prirodu dokumenta uopće ne iznenađuje. Zasigurno se nije očekivalo pomno (glasno) ni učestalo čitanje, što znači da je tekstu mogao biti primjeren nizak stupanj zahtjevnosti izvedbe. Zvijezdić koristi dvostruke oblike za iste glasove, i to u nekoliko slučajeva.

Za razliku od dvostupnjevitoг postava slova u uncijali i starijoj minuskuli (u vertikalni), sama koordinacija slovnih oblika u centralnom dijelu linijskog sustava ovoga teksta kao reprezentativnog uzorka dubrovačke poslovne ćirilice XV. st. jednostupnjevita je po vertikalni. Umjesto uobičajenog ćiriličkoga **б** stoji nadesno zarotirano ali po okomici jednostupnjevito **а** (vodoravno je pak dvostupnjevito). Iste su promjene zahvatile i nove oblike slova **в** (**в**, uz starije dvostupnjevito **в**), **д** (**д**), **к** (**к**), **т** (**т**), **ч** (**ч**).

Zanimljivo je da se povremeno čuvaju i stariji (izvorno majuskulni) oblici slova **в**, **д** i **т**: **в**, **д** i **т**, i to najčešće kad su u funkciji brojeva, dakle upravo ondje gdje izmiču (jer se okružuju točkicama) kontinuiranom pisanju pa i koordinaciji. Na kraju, usporedbom glavnih slovnih oblika u centralnom dijelu dobro se potvrdio slovni modul ovog dokumenta koji ima oblik pravokutnika okomito podijeljenog na dva polja: **□□**. Usporedbom središnjih dijelova svih slova u ovoj ispravi koji se uklapaju u ovakav slovni modul dobiven je visok postotak podudarnosti od 80-ak posto. U navedeni modul najteže se uklapaju slova **и** (**и**), **м** (**м**) i **н** (**н**), **х** (**х**). Sva druga, s manje ili više elastičnosti mogu se prilagoditi navedenom modulu, u cjelini (**ж**: **ж**, **ω**: **ω**, **ш**: **ш**, **ш**: **ш**, **ф**: **ф**) ili u jednom svom dijelu (**г**: **г**, **е**: **е**, **з**: **з**, **д**: **д**, **и**: **и**, **р**: **р**, **с**: **с**, **ц**: **ц**, **у**: **у**, **б**: **б**).

Kao jedna od karakterističnih osobina latiničkoga kurziva navodi se i suspostojanje više varijanata pojedinih slova, koje se mogu varirati i prema poziciji u retku. Takvo je variranje u ovoj ispravi dobro zastupljeno. Primjerice, slovo **v** se piše kao već ustaljeni minuskulni kvadratić **в**, ali često i u klasičnom obliku (iako malo modificirano) **в**. Slovo *jer* Zvijezdić piše na tri načina, koji put je nalik slovu **L** s malo ukošenom okomitom crtom nadesno **л**, a nekad to slovo **L** dobiva još jednu manju okomitu crticu na kraju horizontalne linije **л**. Treći oblik je, može se reći, standardni, *trbušasti jer*, iako je i on poseban zbog jednog detalja: čini se kako je pisar umjesto standardnog trbuha polukružnom linijom jednostavno spojio kut unutar dvije linije slova **L** **л**. Dvojako Zvijezdić piše i slovo **t**; ono se pojavljuje u svom karakterističnom minuskulnom obliku s tri okomite nožice **т**, ali također i većih, ustavnih dimenzija, bez desnog dijela horizontalne linije, s tim da je još donji kraj vertikalne linije zavijen nadesno **т**. Zanimljiva je i ligatura ovakvog oblika slova **t** sa slovom **r**, koja se nerijetko pojavljuje u tekstu, a sastoji se od već opisanog oblika slova **t** koje pri sredini vertikalne linije čini okomiti rez nadesno te se onda opet vertikalno spušta prema dolje, lagano ukošena ulijevo **т**. Konačan oblik više nalikuje spoju slova **t** i **z**. Ova ligatura najčešće se javlja u riječi »litra«, koja se često koristi u tekstu. Slovni oblik koji

pokazuje vezu s minuskulnim pismom, ali predstavlja i poveznicu s daljnjim razvojem kurziva jest poloslovo *b* . Ono u ovom dokumentu ima položeni vodoravni oblik standardnog slova *b*, koje se pojavljuje u dosta minuskulnih isprava, ali čije se varijacije također mogu naći u kasnijim specifičnim kurzivnim pismima (kao što je slučaj s bosanicom).

Linijski je sustav u cjelini, kao i u starijim minuskulnim dokumentima, četverolinijski. Broj slovnih oblika koji svojim slabim dijelovima probijaju u gornji i donji dio iznosi čak 15 (slova koja probijaju donju liniju: *g, z, r, h, f, c, ĉ*; gornju: *trbušasto v, ligaturno u*, drugi oblik slova *t, jat*, obje linije: *a, d, ž, ks*), s time da je učestalost upravo tih slova u tekstu iznimno visoka, te i ne postoji redak u tekstu u kojem se takva slova višestruko ne pojavljuju. Potvrdilo se i ovdje minuskulizacijsko (a osobito kurzivno) načelo: što je živost izvan glavnih redačkih linija veća, to je naglašenije pojednostavljeno unutar slovnog polja (dakle između glavnih linija). Optimalan omjer tih veličina upravo omogućuje jednostavnije čitanje. Uskladili su se tako mehanizmi koji potiču brže pisanje a čuvaju poželjnu razlučivost napisanoga, čak i kada su tekstovi takve funkcije da se ne očekuje brzo tiho čitanje, dakako ni glasno. Osobina koja svakako upućuje na kurziv jest veličina vanjskih zona redaka, gornja i donja, koje su nešto veće (osobito u donjoj zoni) od središnje, glavne, zone. Vitice slovnih dijelova često su neravno i neujednačeno ispisanе (i u pogledu dužine i smjera), ponekad su i zavijene, a to sve svakako bitno pridonosi kurzivnom dojmu ispisanе teksture.

Osobina pisma ove isprave koja se najizrazitije povezuje s kurzivom jest povezanost pojedinih slova. Iako se ona katkad javlja i u starijih dubrovačkih minuskulnih isprava (usp. primjerice dubrovački koncept ugovora o međusobnom prijateljstvu između Dubrovnika i bana i kasnije kralja Tvrtka od 9. 4. 1387. g., br 87 u Stojanović 1932:86–88) u vezama dvaju slova, u ovom dokumentu prvi put susrećemo primjere da su povezane veće skupine slova, njih tri ili četiri: »spo« u riječi *despot* (I/3), »bgō« u *b(o)gōljubimomu* (I/4), »dve« u *dvetisuke* (II/54), »spr« u *aspri* (III/60). Također, zanimljiv je slučaj spajanja četiriju slova. Ovakav primjer imamo u slučaju riječi *ploča* (II/30) gdje se lijepo može vidjeti kako su slova »ploč« spojena upravo po načelu da se sljedeće slovo počinje pisati u ravnini gdje prethodno završava, te ispisan u jednom odmjerenom potezu pisarove ruke: . Zanimljiv je i primjer pridjeva »bella« (, II/39). Da je pisar kojim slučajem spojio i grafeme *e* i *l*, bio bi ovo jedinstven primjer riječi napisane iz jednog poteza. Čini se kako, ipak, ti grafemi nisu spojeni, ali budući da se sva ostala slova više-manje dotiču, ova riječ je još jedan odličan primjer očiglednih kurzivnih tendencija u rukopisu pisara. Istina je kako je primjera spajanja više slova razmjerno malo, ali dodamo

li tom broju i druge primjere spajanja dvaju slova (*go, gō, po, me, tr /no* ne kad stoji kao ligatura/, *te, jed, br, ge, pr, ta, vi, bo*), koja su učestala u tekstu, možemo zaključiti kako, i po ovom kriteriju, s pravom možemo Zvijezdićev rukopis svrstati u neku vrstu »pretkurzivnog« pisma.

Ligatura, inače u latinici važnih signalizatora kurzivnosti, u ovome tekstu gotovo i nema. Ćirilički tekstovi ni inače ne obiluju pozicijskim ligaturama, a u teksturi koja nije optimalno razvila koordinaciju nema ni prilike da se njihov broj poveća.¹⁶ Razmjerno velik razmak među slovi- ma također ne ide u prilog razvijanju tih mogućnosti. Jedina ligatura koja se pojavljuje u ovom tekstu spomenuta je »tr«, a nalazimo je u često korištenoj riječi *litra* (kao uvriježenu kraticu u pravnim tekstovima), no i u nekim drugim primjerima (primjerice u riječi *mitropolit*).

Od svih kraćenja Zvijezdić se najčešće koristi natpisivanjem. Natpisivanje u tekstu u tolikoj je mjeri učestalo da se gotovo i ne može naći redak u kojem barem jedno slovo nije natpisano (najčešće se natpisuju slova *d, m, o, t* i *h, i* to obično sa samoga kraja riječi). Osim natpisivanjem, pisar se ne koristi nikakvom drugom vrstom kraćenja, izuzev jednog slučaja kontrakcije. Taj primjer je u riječi *b(o)gōljubimomu* na kraju četvrtoga retka prve stranice. I u ovom slučaju može se vidjeti kako je kontrahirani dio riječi deriviran iz famoznih »nomina sacra«, odnosno tzv. svetih riječi koje su se redovito kontrahirale još u najstarijim staroslavenskim spisima (a prema grčkome uzoru). Suspenzije, koje su u najstarijim staroslavenskim tekstovima pratile natpisivanja, sasvim su izostale.¹⁷

Rastavljanje riječi, kao što je dobro poznato, u tradiciji europskoga pisanja prvo je zahvatilo latinicu (i to već od VIII. st.), i odande se (usporedo s razvojem potrebe za tihim čitanjem) širilo cijelom Europom. U našoj ispravi tragove načela *scriptura continua* zapažamo samo u nekim združenicama, koje su i inače (s obzirom na pretpostavljene akcenatske cjeline) i najotpornije posvemašnjem razdruživanju tekture na riječi. Kao što nije utvrđena čvrsto ni širina razmaka među slovi- ma, tako nije ni širina razmaka među riječima. To, dakako, otežava čitanje, pa i našu procjenu o rastavljanju riječi. U svakom slučaju, takav nemaran odnos posve je priličan tekstovima niže funkcionalne razine, kakvom na zapadu uglavnom pripadaju kurzivni tekstovi. Unatoč tom svojevrsnom nemaru, pravilan raspored bjelina zasigurno je bio potaknut nepostojanjem adekvatne interpunk-

---

¹⁶ Ovamo ne ubrajamo alfabetske ligature nastale spajanjem crticom slova *i* i slova *a, e* i *u*: *ja, je, ju*.

¹⁷ Isprva se u staroslavenskim tekstovima podizanjem završnoga slova zapravo sugeriralo da je ispušten jer iza završnoga suglasnika. U XV. st. više nema potrebe da se takvo što obilježava, jer su jerovi već odavno izišli iz takve grafetičke uporabe.

cije. Ne smijemo, naposljetku, propustiti istaknuti kako se upravo na ovoj grafetičkom planu dobro pokazuje bliskost s rješenjima u kurzivnoj latinici iste tekstne funkcije.

Interpunktija je u tekstu jako rijetka, a pojavljuju se na svega četiri mjesta: na prvoj stranici u 4. retku iza riječi *k^tomu*; u 28. retku iste stranice iza riječi *aksage* (a sljedeća riječ iza točke, *Suma*, pisana je velikim slovom); na drugoj stranici u 36. retku točka također dolazi iza riječi *aksage* (iza nje se još jednom ponavlja riječ *suma*, koja je ovaj put napisana s početnim malim slovom); na trećoj stranici dokumenta u 59. retku iza riječi »aspri« (nakon nje još jednom se ponavlja riječ *Suma*, koja je u ovom slučaju opet pisana s početnim velikim slovom).

Osim ovih primjera bliskih sintaktičkoj razgodnoj funkciji, jednostruka točka pojavljuje se vrlo često, no ima potpuno drukčiju funkciju: označava brojke, koje se s obzirom na prirodu teksta javljaju vrlo često. U toj ulozi po jedna točka dolazi sa svake strane slova tj. brojke, a sama brojka je još dodatno natkrivena jednom, ponekad lagano zavijenom titlom, upravo kako je običaj i u najstarijim staroslavenskim, ćiriličkim i glagoljičkim, tekstovima. Iako interpunkcijski znakovi izostaju, redovitom, uravnoteženom i nadasve preciznom upotrebom bjelina u tekstu pisar uspijeva omogućiti dokumentu preglednost, tako da se on može čitati bez većih poteškoća.

U pogledu drugog aspekta razgođivanja — uporabe velikih slova — situacija je malo drukčija. Naime velika (majuskulna) slova upisuju se u tekst u svega devet slučajeva. Od tih devet, dva se primjera pojavljuju u prvom retku prve stranice dokumenta. Naravno, prvo slovo teksta, *V* u prijedlogu *va* gotovo je dvostrukih dimenzija u odnosu na sljedeće veliko slovo, koje se pojavljuje u tom istom redu u ličnoj zamjenici *mi*. Nije dokraja jasno je li ta zamjenica napisana velikim slovom zbog tituliranja kneza i vlastele dubrovačke koje se nastavlja iza nje, ili je možda ovo veliko slovo *M* trebalo označavati početak titulacije kao zasebnog odlomka. Najvjerojatnije je riječ o kombinaciji oba ova motiva. Naposljetku, pisar se koristi velikim slovima samo kako bi označio početke novih tekstnih cjelina (poglavlja), te kao isticanje pri naznačivanju sumiranja imovine (*Suma*, i to nakon točke), no i u tim slučajevima nedosljedno. Imena ne započinje velikim slovom.

Zanimljivi su slučajevi u 28. retku na prvoj stranici, te u 59. retku treće stranice dokumenta. Naime, u oba slučaja pojavljuje se veliko slovo »S« kao početak riječi »suma«, koja dolazi iza interpunkcijskog znaka, odnosno točke. Ove točke se pojavljuju iza dužeg nabiranja količina neke imovine (srebra, zlata, novca), a prije samog zbrajanja tih istih komponenti (odnosno uvijek se navodi jedna vrsta imovine/kova, primjerice srebra, i njen raspored po tzv. »sakuljima«, a na kraju se navodi suma svih tih »sa-

kulja«). Moglo bi se zaključiti kako veliko slovo i interpunkcijski znak u ovom slučaju pomažu zbrajanju, odnosno »sumiranju«, navedene imovine, ali i ovdje postoje nedosljednosti. Kao što je vidljivo iz prethodnog odlomka, u 36. retku na 2. stranici postoji isti takav slučaj u kojem opet iza točke dolazi riječ »suma«, ali koja se ovaj put ne piše velikim slovom. Nedosljednosti postoje i u 3. primjeru pisanja riječi »Suma« velikim slovom (I/19), gdje je ta riječ opet u istoj funkciji, ali u ovom slučaju izostaje interpunkcijski znak. Osim ovih primjera pisanja velikog slova, preostala 4 primjera imaju ulogu koja više nalikuje na onu odjeljivanja pojedinih odlomaka. Ti primjeri nalaze se redom na početku druge stranice (II/30 u »I srebra...«), u 56. retku na trećoj stranici (»I asprъ...«), te još dva puta na istoj stranici u 62. retku (»I kova...«), te 73. retku (»A u sei...«). Ovaj, ujedno i posljednji primjer velikog slova u tekstu označava poglavlje koje spominje naručitelje i tvorce dokumenta, svjedoke, te datum i mjesto nastanka, odnosno klasični završni dio jedne isprave ovakvog tipa. Zanimljivo je kako se u čitavom tekstu velika slova nijednom ne upotrebljavaju pri pisanju vlastitih imena i prezimena, koja u tekstu dokumenta nisu rijetkost, te pri pisanju titulacija. Uzevši u obzir ove primjere, može se zaključiti kako pisar izbjegava neku frekventniju uporabu velikog slova, te istu koristi samo pri označavanju početka novih poglavlja, i kao pomoć pri naznačivanju sumiranja imovine, iako nedosljedno i u tim slučajevima.

Na kraju se može zaključiti kako pisar Nikša Zvijezdić kombinacijom praznina i minimalnog broja velikih slova pravilno raščlanjuje tekst na mikro (raspored riječi u rečenici) i makro razini (rastavljanje teksta na pojedine odlomke). Utjecaj latiničkog pisanja zasigurno je na ovoj razini bio vrlo velik.

Što se dijakritičkih znakova tiče, osim točaka pri pisanju brojeva i već spomenutih točaka u tekstu, najzastupljenije su natpisane title. Ove title koriste se redovito u slučaju pisanja brojeva, te ne uvijek, ali također vrlo često pri kraćenju, odnosno natpisivanju slova u pojedinim riječima teksta. U tim slučajevima titla u pravilu dolazi iznad natpisanog slova (primjerice u riječi »du^ha«-I/1). Posebno su zanimljivi pojedini slučajevi natpisivanja u kojima titla izostaje, ali zato natpisano slovo svojim izgledom »imitira« titlu. Tipičan ovakav primjer može se vidjeti u pridjevu »sve^tagō (ca^tagō, I/1), gdje se lijepo primjećuje natpisano slovo »t« koje sa svojim skraćenim centralnim vertikalnim dijelom i produženim i zavijenim kraćevima horizontalne linije neodoljivo podsjeća na već spominjanu titlu.

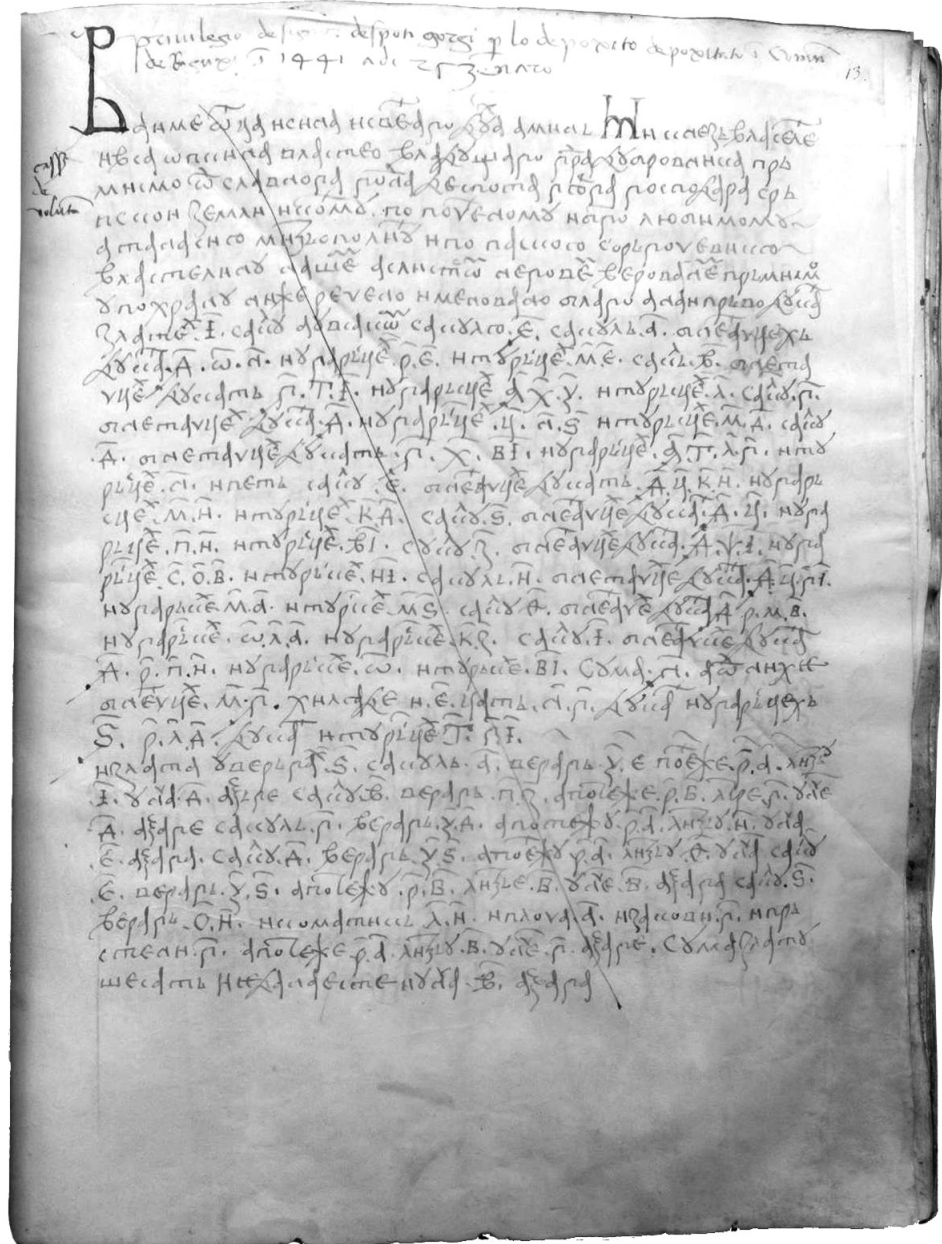
Kao što je već rečeno, Zvijezdić je bio i latinički pisar. Vidljivo je u latiničkim tekstovima koji se čuvaju u Dubrovačkom arhivu, uostalom kao i u kratkom latiničkom zapisu povrh teksta ovdje predočene isprave, da su

sadržane sve glavne osobine raspisane minuskule odnosno kurziva, po-
 najprije povezanost slova – kao krajnji izraz uspješne koordinacije slova
 (usp. ovdje u prilogu presnimak jedne takve isprave).

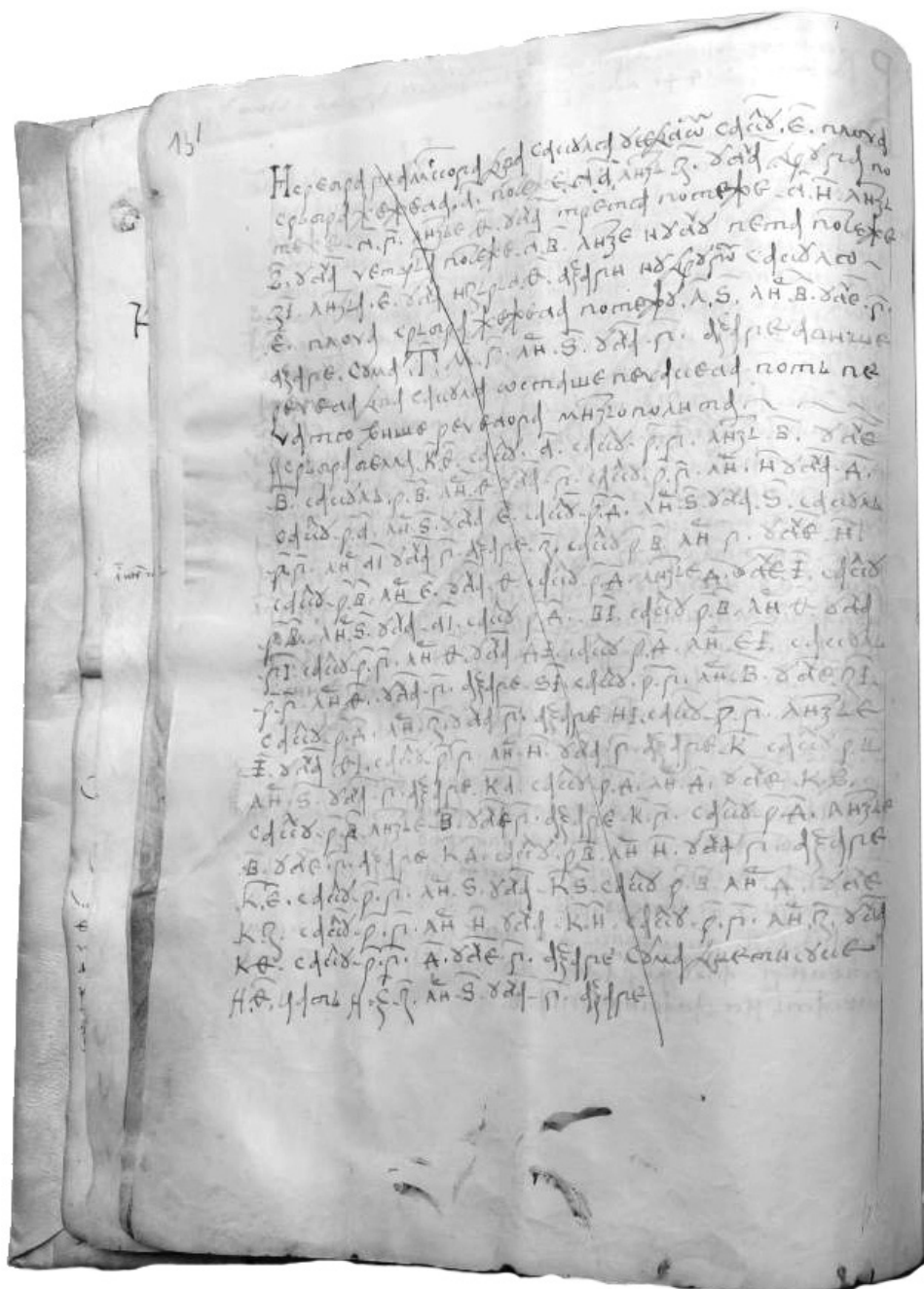
Prikaz reprezentativnih slova iz Zvijezdićeve isprave od 25. I. 1441.:

a		z		o		h		ju	
b		i		p		ō		ja	
v		j	izostaje kao samostalni slovni oblik	r		ĉ		je	
g		k	“	s		c		ks	
d		l		t		č		ê	
e		m		u		š			
ž		n		f		j			

Tablica 1.

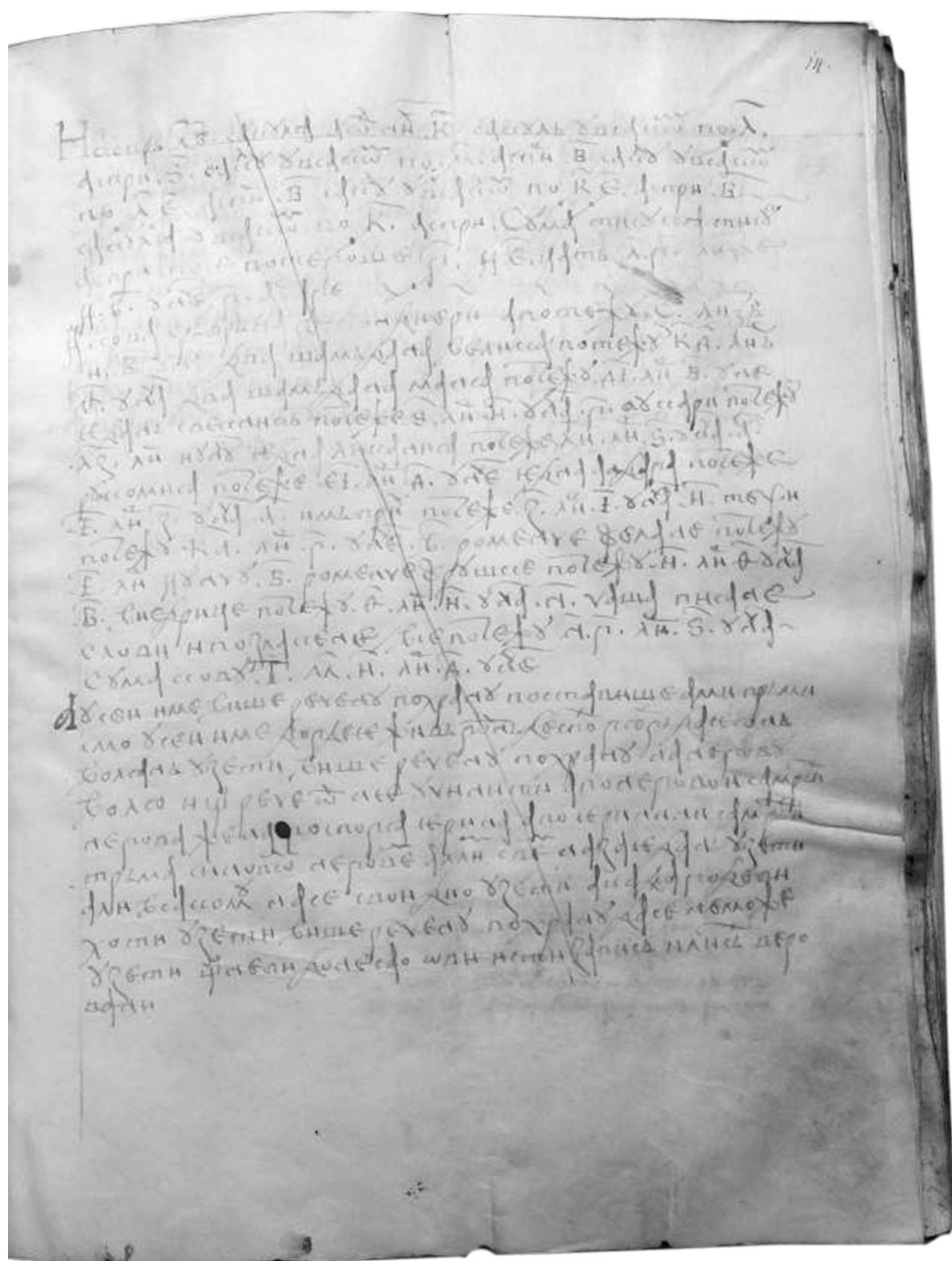

Slika 1. Radna fotografija prve stranice Zvezdićeve isprave od 25. I. 1441.
(Zahvaljujemo Danielu Pavlinoviću na izradi fotografija.)

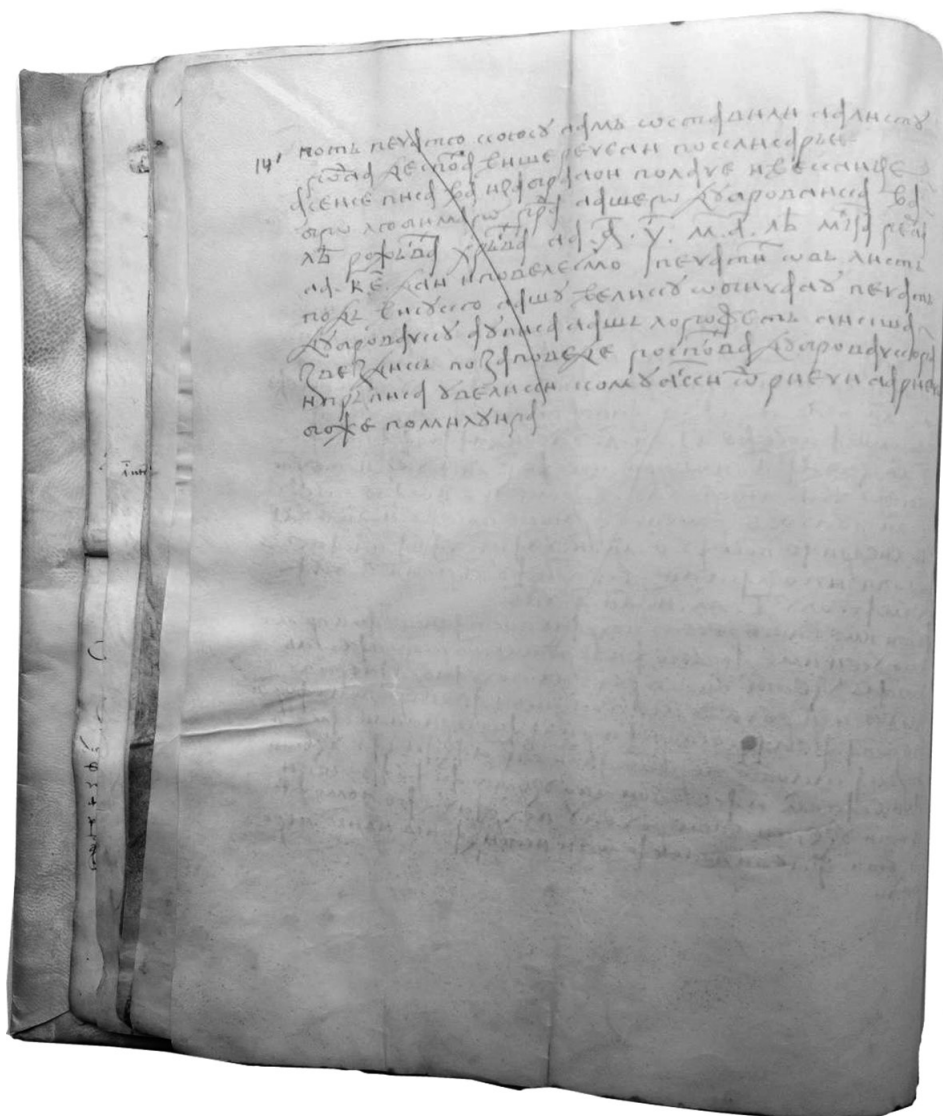
Slika 2. Druga stranica iste isprave

Slika 2. Treća stranica iste isprave

Slika 3. Četvrta, posljednja stranica dokumenta

Transliteracija teksta dokumenta

Va ime o^tca i sina i sve^tagō du^ha amin^h Mi knez^h vlas^tele
 i vsa o^rpkina vlasteo vladu^hagō gra^d(a) dubrovnika p^rg-
 mismo o^d slavnoga gō(spo)^d(i)na despota gju^tga gospodara s^r-
 pskoj zemli i k^tomu. po ro^henomu i b(o)gōljubimomu
 atanasiju mit^rgopolit^u i po paskoju so^rgōčevikju 5
 vlastelinu naše^m a s listō^m negove^m verovane^m p^rgmismo^o
 u pohranu niže rečeno imenovano blago a naip^rvo duka^t
 zlate^h 10 saku^l a u vsakō^m sakulju .5.sakul^h .1.bne^ta^hce^h
 duka^t .4.800.50.(4850) i ugar^hce^h .100.5.(105) i tur^hce^h .40.5.(45) sak^l .2.bneta-
 čce^h dukat^h .3.300.8.(?) i ugar^hce^h .1.600.60.(1660) i tur^hce^h .30.saku^l .3. 10
 bne^ta^hce^h duka^t .4.i ugar^hce^h .900.50.6.(956) i tur^hce^h .40.4.(44) saku^l
 .4. bne^ta^hce^h duka^t .3.600.12.(3612) i ugar^hce^h .1.300.30.3. (1333) i tu-
 r^hce^h .50.i pet^h i saku^l .5. bne^ta^hce^h duka^t .4.900.20.8.(4928) i ugar^h
 sce^h .40.8.(48) i tur^hce^h .20.4.(24) saku^l .6. bne^ta^hce^h duka^t .4.900.(4900) i uga-
 r^hce^h .80.8.(88) i tur^hce^h .12. saku^l .7. bne^ta^hce^h duka^t .4.700.10.(4710) i uga. 15
 r^hce^h .200.70.2.(272) i tur^hce^h .15.sakul^h .8. bne^ta^hce^h duka^t .4.900.13.(4913)
 i ugar^hce^h .40.1.(41) i tur^hce^h .40.6.(46) saku^l .9. bne^ta^hce^h duka^t .4.100.40.2.(442)
 i ugar^hce^h .800.30.1.(831) i ugar^hs^hke^h .20.7.(27) saku^l .10. bne^ta^hce^h duka^t
 .4.100.80.8 (488) .i ugar^hs^hke^h .800.i tur^hke^h .12^h Suma .50.a o^d nih je
 bne^tčce^h .40.3.(43) hiljade i .5.cat^h .50.3.duka^t i ugar^hce^h 20
 .6.100.30.4.(634) duka^t i tur^hce^h .300.13.(313)
 i zlata u ver^hga^h .6.sakul^h .1.verag^h .400.5.(405) po^teže .100.1.(101) lit^ru^h
 .10.un^hča .4.aks^hge sak^l .2. verag^h .100.3.(103) a po^teže .100.2.(102) l(i)tre .2.un^hče
 .4.aksage .sakul^h .3. verag^h .400.4.(404) a po^težu .100.1.(101) lit^ru^h .8. un^hča
 .5.aksaga sak^l .4. verag^h .400.6.(406) a po^težu .100.1.(101) lit^ru^h .9. un^hča saku^l 25
 .5. verag^h .400.6.(406) a po^težu .100.2.(102) lit^re .2. un^hče .2.aksaga saku^l .6.
 verag^h .70.8.(78) i komatik^h .30.8.(38) i ploča .1.i zakovi .3.i p^rg-
 steni .3.a po^teže .100.1.(101) lit^ru^h .2. un^hče .3.aksage. Suma zlatu
 šesat^h i jedanaeste i un^hča .2.aksaga

Druga stranica:

I srebra glam^skoga dva sakulja u jednō^m sak^lu .5.ploča. 30
 s^rbra žežena .1.poteže .50.1.(51) lit^ru^h .7.un^hča.dru^ga po-
 teže .50.3.(53) lit^re .9.un^hča.tre^tja poteže .50.8'(58) lit^ru^h
 .7.un^hča.čet^vrt^a poteže .50.2.(52) lit^re i un^hču.peta poteže
 .17.lit^ru^h .5.un^hča i z^hg^h .9.aksagi i u drugo^m sakulju
 .5.ploča s^rbra žežena potežu .30.6.(36) li(tr^h)^e .2.un^hče .3. 35
 aksage.suma .300.30.3.li(tr^h)^e .6.un^hča .3.aksage a više
 rečena dva sakulja o^htaše pečakena pot^h pe-
 čatju više rečenoga mit^rgopolita
 i s^rbra bella .20.9.(29) saku^l .1.saku^l .100.3.(103) lit^ru^h .2.un^hče
 .2.sakul^h .100.2.(102) li(tr^h)^e .9.un^hča .3.saku^l .100.3.(103) li(tr^h)^e .i un^hča .4. 40

saku ^l · 100·1·(101) li(trь) ^e ·6· unč ^a ·5· saku ^l ·100·4·(104) li(trь) ^e ·6· unč ^a ·6· sakulь ·100·3·(103) li(trь) ^e ·11· unč ^a ·3· aksage ·7· saku ^l ·100·2·(102) li(trь) ^e ·3· unč ^e ·8· saku ^l ·100·2·(102) li(trь) ^e ·5· unč ^a ·9· saku ^l ·100·4·(104) litrьe ·4· unč ^e ·10· saku ^l ·100·2·(102) li(trь) ^e ·6· unč ^a ·11· saku ^l ·100·4·(104) ·12· saku ^l ·100·2·(102) li(trь) ^e ·9· unč ^a ·13· saku ^l ·100·3·(103) li(trь) ^e ·9· unč ^a ·14· saku ^l ·100·4·(104) li(trь) ^e ·15· sakulь . . . . . 45 100·3·(103) li(trь) ^e ·9· unč ^a ·3· aksage ·16· sak ^l u ·100·3·(103) li(trь) ^e ·2· unč ^e ·17· saku ^l ·100·4·(104) li(trь) ^e ·7· unč ^a ·3· aksage ·18· saku ^l ·100·3·(103) litrьe ·10· unč ^a ·19· saku ^l ·100·3·(103) li(trь) ^e i unč ^a ·3· aksage ·20· saku ^l ·100·2·(102) li(trь) ^e ·6· unč ^a ·3· aksage ·21· saku ^l ·100·4·(104) li(trь) ^e ·4· unč ^e ·22· saku ^l ·100·3·(103) litrьe·2· unč ^e ·3· aksage ·23· saku ^l ·100·4·(104) litrьe . . . . . 50 ·2· unč ^e ·3· aksage ·24· saku ^l ·100·2·(102) li(trь) ^e ·8· unč ^a ·3· aksage ·25· saku ^l ·100·3·(103) li(trь) ^e ·6· unč ^a ·26· saku ^l ·100·2·(102)) li(trь) ^e ·4· unč ^e ·27· saku ^l ·100·3·(103) li(trь) ^e ·4· unč ^e ·3· aksage ·28· saku ^l ·100·3·(103) li(trь) ^e ·7· unč ^a ·29· saku ^l ·100·3·(103) 4· unč ^e ·3· aksage suma dvetisuke i ·9· catь i ·60·7·(67) li(trь) ^e ·6· unč ^a ·3· aksage 55

Treća stranica:

I asprь ·52· sakulja a o ^d ni ^h ·20· sakulь u vsako ^m po ·30· aspri ·6· saku ^l u vsako ^m po ·40· asp ^r i ·2· sak ^l u u vsako ^m po ·50·5·(55) asp ^r i ·2· saku ^l u vsako ^m po ·20·5·(25) aspri ·2· sakulja u vsako ^m po ·20· aspri. Suma tisukja tisu ^k aspri koje potegoše ·3· i ·5· catь ·50·3·(53) litrьe . . . . . 60 i ·2· unč ^e ·3· aksage I kova sьrьbrьna ·9· kondieri a potežu ·200· litrь i ·2· unč ^e i dva šamьdana manja potežu ·14· li(trь) ^e ·2· unč ^e · jedanь sveknikь poteže ·6· li(trь) ^e ·8· unč ^a ·3· bukari potežu ·37· li(trь) ^e i unč ^u jedna likanija poteže ·58· li(trь) ^e ·6· unč ^a ·1· . . . . . 65 rukomija poteže ·15· li(trь) ^e ·4· unč ^e jedna andaga poteže ·10· li(trь) ^e ·7· unč ^a ·1· imьbri ^h poteže `7` li(trь) ^e ·10· unč ^a ·9· teps potežu ·21· li(trь) ^e ·3· unč ^e ·2· romenč ^e felane potežu ·10· li(trь) ^e i unč ^u ·2· romenč ^e fruške potežu ·8· li(trь) ^e ·9· unč ^a ·2· viedrice potežu ·9· li(trь) ^e ·8· unč ^a ·50· čaša pisane . . . . . 70 slovi i pozlakene vse potežu ·53· li(trь) ^e ·6· unč ^a suma kovu ·300·40·8·(348) li(trь) ^e ·4· unč ^e A u sei ime više rečenu pohranu postaviše a mi pьrьmi- smo u sei ime dogde je živь gō(spo) ^d (i)нь despo ^t gju ^r gь da je oнь voljanь uzeti više rečenu pohranu na negōvu . . . . . 75 volju i č ^o reče o ^d nje učiniti a po negōvoi samrьi negova žena gospogja jerina a po jerinini samrьi trьma sinovō ^m negōve ^m alli ^m sve ^m na zajedan uzeti ali vsakom ^u na se svoi dio uzeti a kada gode bi hoti uzeti više rečenu pohranu da se ne može . . . . . 80 uzeti č ^o ne bi donesao ovi isti zapisь i listь vero- vani
--

Ćetvrta stranica:

potъ pečatju koju su namъ oštavili na listu
gō(spo)^d(i)na despo^ta više rečeni poklisarъje
a sei se pisa va izabranoi polače i veknice 85
b(o)goljubimagō gr(a)^da našegō dubrovnika va
lê(to) rožъstva hrъ(i)st(o)va na ·1·400·40·1· lêt(a) m(ie)^s(e)ca gena^r
na ·2·5·(25) dni i povelesmo pečati^t oň listъ
rodъ visukju našu veliku oĭičanu pečatъ
dubrovačku a upisa našъ logofetъ nikša 90
zvezdikъ po zapovede gospostva dubrovačkoga
i pъpisa u veliki komun^ski o^d rieči na riečъ
bože pomilui ga

dato feci la qual
indiant segnali fatti & picee mese sottocad

Jecime al dno Rade & p. v. Na. & gregi p parte d un tjo dno i pte
pza pza & tery & medelle chiamato sto. la qual ofina & pte d un pte
con la seconda pza d dno sto. la qual veme in forte d pte d un tjo dno
gorgi. Et d pte d Lenante sopra dno sto. con fina con lo dno & p gorgi
& gorgi indiant fatti gramze p le pte d un tjo dno i pte. Et dno
dta pte fonda passa 23. Et d pte d ponente ofina ape d dno
con dno chiamato sto. con lo tery & pte dno dno p digna. Et dno
dta pte fonda passa 23. Et d pte d montana ofina in la qta
pza d dno sto. la qual veme i forte d marcho. obvugh in pte
indiant le segnate fatti & picee mese sottocad.

Jecime al dno Rade & p. v. Na. & gregi p parte d un tjo dno
i forte terza pza d dno chiamato sopra dno una grana. la qual ofina
& pte d Lauffo con seconda pza d dno tery la qual veme i forte d
fate & p dno & gorgi. Et d pte d Lenante ofina in lo dno & p
gorgi & gorgi indiant le gramze fatti i pte. Et dno dno dno
Et dno dta pte fonda passa 17. Et d pte d ponente ofina in lo
tate dno p digna dno fte & p. Na. & gregi. Et dno dta
pza d dno tery. la qual veme in forte d marcho. obvugh in
pte indiant segnate fatti & picee mese sottocad.

Jecime al dno Rade & p. v. Na. & gregi p parte d un tjo dno
la qual ofina & pte d ponente con altra meza digna la qual veme
p forte allo Rade & p dno. Na. & gregi indiant lo dno. Et dno
pte d Lenante ofina con lo tery dno p fte digna alla dta pte d dno
tate & p. Na. & gregi. Et d pte d Lauffo ofina con lo tery
dato p fte digna dno Rade & p. Na. & gregi indiant la
pza. Et allo dno ofina fonda dta meza digna d ponente dno
passa 10. Et d pte d montana ofina con lo tery & pza grand

Jedna latinička isprava iz *Diversa Notariae* 1440.–1441. iz Dubrovačkog arhiva (fond 9, ser. 1, vol. 24) kojoj je pisar vjerojatno također Nikša Zvijezdić.

Literatura

- Čremošnik, Gregor. 1948. Bosanske i humske povelje srednjega vijeka. *Glasnik Zemaljskoga muzeja* I. Sarajevo.
- Čremošnik, Gregor. 1952. Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku. *Anali Historijskoga instituta* 1. Dubrovnik. 73–84.
- Čremošnik, Gregor. 1963. »Srpska diplomatska minuskula«. *Slovo* 13, 119–136.
- Dorđić, Petar. 1987. *Istorija srpske ćirilice*. Beograd.
- Eckhardt, Thorvi. 1955. Napomene o grafičkoj strukturi glagoljice. U: *Radovi Staroslavenskog instituta* II, 59–91.
- Lomagistro, Barbara. 2008. La scrittura cirillica minuscola: genesi ed evoluzione. U: *Contributi italiani al XIV Congresso Internazionale degli Slavisti (Ohrid, 10–16 settembre 2008)*. Firenze. 111–148.
- Mošin, Vladimir. 1965. Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici. *Slovo* 15–16, 150–182.
- Mošin, Vladimir. 1949. Dr. Gregor Čremošnik, bosanske i humske povelje srednjega vijeka. *Historijski zbornik* II, 1–4. Zagreb. 315–322.
- Nakaš, Lejla. 2010. *Jezik i grafija krajišničkih pisama*. Sarajevo.
- Stojanović, Ljuba. 1929. *Stare srpske povelje i pisma* I, II. Beograd–Sremski Karlovci.
- Žagar, Mateo. 2008. Ustanovljivanje kurzivne glagoljice u XIV. st. U: *Vidjeti Ohrid*. Referati hrvatskih sudionica i sudionika na XIV. međunarodnom slavističkom kongresu (ur. Marko Samardžija). Ohrid, 10–16. rujna 2008. Zagreb. 141–170.
- Žagar, Mateo. 2013. Prinos tipologiziranju pisma i pisanja dubrovačkih srednjovjekovnih ćiriliskih isprava. *A tko to ide. Prilozi hrvatskih slavista na Međunarodnom slavističkom kongresu*. Minsk, 20–26. kolovoza 2013. (ur. Marija Turk). Zagreb. 25–35.

Cyrillic documents from Ragusan chancellery in the 15th century between minuscule and italic

Abstract

The primary aim of the paper was to subject a document written by Nikša Zvijezdić, a mid-15th century notary, to a thorough analysis on all graphetic levels using the methodology of Latin and, partially, Glagolitic palaeography. Despite the undeniable fact that the palaeography of each script should have its own terminology and methodology, we believe that there exist certain general formative categories applicable to all scripts of the Greek origin. Our analysis has shown that the letter coordination, essential in the creation of the Latin minuscule and the Croatian minuscule Glagolitic script (falsely labelled 'constitutional'), appears in chancery Cyrillic script as well. It was, in all probability, strongly influenced by contacts with the Latin cursive minuscule. That was inevitable since notaries were equally versed in writing in both scripts. Even though there are numerous elements of categories such as 'minuscule' or 'cursive' it is not strictly necessary to employ any of these terms to the script style of the Dubrovnik documents in question. On the other hand, the categories of coordination, minusculation and cursiveness cannot be avoided in the study of the script development. It has also come to light that the presence of the unusual letters in the so-called Cyrillic diplomatic minuscule can only be interpreted through coordination process as the basic tool of minusculation. It is indisputable that such changes in the Cyrillic script could have developed on their own, but it is far more likely that they were propelled by the influence of the highly developed systematic nature of the Latin script and its tendency to arrange the mid zone lines of the body line according to writing speed and reading abilities.

Ključne riječi: ćirilicheska paleografija, ćirilicheska minuskula, dubrovačka pismenost, hrvatska ćirilica

Key words: cyrillic paleography, cyrillic minuscule, literacy in Dubrovnik, croatian cyrillic script